

Колесникова Л. Л. ВАРІЮВАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

СЛОВА-СИМВОЛУ *ТЕРЕН* У ПОЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ // Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції „Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії” // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький : ТОВ „Колібри”, 2015. – С. 387 – 389.

Дослідження в царині поетичної мови допомагає не лише якнайповніше зрозуміти специфіку світогляду, ідеологічні засади та принципи літературної діяльності, але й науково обґрунтувати та проаналізувати внутрішні процеси, що відбуваються в лексичній і семантичній структурах слів-символів як репрезентантів національного менталітету та елементів мовної картини світу. Тому вивчення семантичного членування слів-символів, що визначають варіативність смислової структури всього тексту, є актуальним.

Мета мовознавчої студії – з’ясувати особливості варіювання семантичного значення слова-символу *терен* і дослідити специфіку вияву його контекстуальних сем.

Не викликає сумніву той факт, що серед диких кущових рослин у групі ботанічних символів становить інтерес дендрономен *терен*. Етимологія лексеми *терен* сягає праслов’янської мови. У пам’ятках засвідчено й лексему жіночого роду *тернина*, що називає кущ терену [10, с. 79].

Сучасна українська мова фіксує лексичну одиницю *терен* зі значеннями: „1. Колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком. 2. збірн. Плоди цієї рослини. 3. Окрема колючка, шпичка такої або іншої колючої рослини” [13, т. X, с. 85]. У поетичній системі аналізована лексема функціонує не з усіма номінативними значеннями, вона активізує символічні значення, у семантичній структурі яких виділяємо, приміром, і сему ‘труднощі’.

У художньому творі семантика дендрономена *терен* пов’язана з атрибутивними компонентами, що сполучаються з аналізованою лексемою,

напр.: *Оці колючі й лагідні терни, / Що стали на межі, немов сторожа, / Навіки увійшли в дорослі сни / І їх забути я повік не зможу* [11, с. 9].

Аналізований словесний символ зумовлює зниження оцінного компонента епітетів *колючі й лагідні*. Відбувається своєрідна семантична нейтралізація атрибутів, що першочергово впливає на субстантив *терен*. Порівняльна конструкція *немов сторожа* активізує сему 'захист', що є спільною для обох об'єктів-номенів. У такому разі зникає загострення між негативним і позитивним впливом на реципієнта дендрономена *терни*, хоча наявність у поетичному мікрополі лексеми *колючі*, пов'язаної із семантикою тернової шпички та окремих колючок, асоціюється з болем і кров'ю.

Негативної маркованості набуває похідний прикметник *терновий* у словосполученні *терновий кущ*, що зберігає семантику апелює до атрибутів до якого є прикметник *колючий*. Крім того, зазначений атрибут загострює негативний момент у зв'язку з наявністю в поетичній структурі інших асоційованих з болем і кров'ю лексем, напр.: *І тепер я, розбитий щент, / В маячні з дурману і туману, / Наче пес під колючим терновим кущем, / Невигойну залишую рану* [6, с. 30].

На семантичну структуру словосполучення *терновий кущ* впливає, перш за все, загальна семантика контексту. Перебування аналізованої одиниці в складі порівняльної конструкції передає трагізм ситуації, підкреслений „смертельно” маркованою лексикою, наприклад: *розбитий щент, неvigойна рана*, що асоціюється з кров'ю (яка є ознакою нещастя або навіть смерті).

Свого часу О. О. Потебня вказав на „зв'язок гірких (палючих на смак як часник, осика), жагучих (як осот, кропива), колючих рослин з вогнем, на символічну заміну ними вогню, зокрема поховального вогнища” [7, с. 48]. У народній поезії *кров* зближається з поняттям *вогонь*. Згідно з цією концепцією асоціативний фон відтворює семантичний ряд символу-дендрономена *терен* у такій послідовності: *терен – кров – вогонь*. В. М. Русанівський підкреслив, що саме тому в деяких текстах простежуємо зближення двох слів-символів – *терен* і *вогонь* [9, с. 5]. Фольклорні твори містять багатство сюжетних варіацій і

сміслових асоціацій. Розглядаючи фольклорну варіативність, Б. М. Путілов зазначив, що фольклор дає згусток типових сюжетних розробок з багатьма версіями. Різні сюжети варто розглядати не кожен сам по собі й не просто за їх відношенням до реально-побутового плану, а у взаємозв'язках, перегукуваннях, протистоянні. Семантика варіантів перехрещується та взаємодіє. У такому разі фольклор нібито свідомо пропонує взаємовиключні розв'язки й протилежні трактування явищ [8, с. 196]. У літературному творі такі пропозиції відсутні.

У поетів 80-х – 90-х років ХХ ст. тему смерті не обмежено рядом *терен – кров – вогонь*, вона може бути „антикомпонентом” до теми „народження”, яку закладено в назві поетичного твору, наприклад, „Історія народження”: *Мені було так тепло і волого, / Я борсалася в материнській млі. / Не було ні печалі, ні тривоги. / Аж доки народилась на землі. / Я набирала вічність у долоні / З туманностями гаснучих зірок. / А то була не вічність, а солоні, / Криваві сльози й з терену вінок* [1, с. 61].

Поетичний текст – це своєрідне відображення життєвого процесу, позбавленого будь-якого ступеня реальності й підпорядкованого суцільним емоціям. Можна було б назвати цей твір „Історія народження й смерті” (або щось подібне, не супер-контрастне!), оскільки незапрограмованість сюжетної лінії призводить до „смісловій” колізії й реалізується в негативно маркованій метафорі *криваві сльози* й словосполученні *з терену вінок*.

В українській системі символів *вінок* має подвійну символіку. Це або увінчання шаною кого-небудь як переможця чи тріумфатора, або знак скорботи за померлим чи загиблим. Усі інші значення зводяться до цих основних [12, с. 25]. У визначенні семантики лексеми *вінок* основну роль відіграє матеріал, з якого його зроблено, у наведеному контексті – терен. Вінок, зроблений з терну, – вінок зневаги. Його надівали на того, кого зневажали; він – символ страждання. Оскільки „саме специфіка актуалізації значення слова в художньому тексті є однією з найбільш яскравих ознак експресивності тексту” [14, с. 37], зазначимо, що символ *терен* є основою для створення іншої реалії, що зберігає традиційну семантику. Можна говорити в такому разі про лексему

терен і як про „репрезентатора сем”, зокрема, про домінування постійної семи ‘трагічна доля’, збереженої в конструкції з *терену вінок*.

Негативний характер семантичної структури зберігає вислів *тінь тернової гілки*. Рівень символізації похідного прикметника *тернова* знижується, тоді як семантична невизначеність й узагальнення уяви зростає: *Про що тут написано Ким? / Я хочу прочитати твоє обличчя / почерк схожий на тінь тернової гілки / може я так писала може на мені* [5, с. 27].

Символічну значущість абстрактного іменника *тінь* активізовано конкретним значенням *тернова гілка*, що й формує його семантичну структуру. Як відомо, гілка – це приклад заміни цілого його частиною. У цьому контексті заміна цілої символічної одиниці *терен* його частиною не відіграє важливої ролі, тоді як семантика дендромена повністю сконцентрована в його частині. Асоціативні паралелі *лист – обличчя* й *почерк – стан* презентують периферійну абстрактну сему ‘труднощі’ та створюють значення „обличчя – відображення фізичного й душевного стану”. Вагомим елементом є символічна одиниця *тінь*, яка означає те, чим людина не хотіла би бути (це стосується як реального, так й ідеального).

У структуру поетичного тексту лексема *терен* входить і зі збірним значенням „ягоди” – плоди кущової рослини, у цьому разі на семантику аналізованої лексеми впливають смакові якості реалії, а саме – терпкість. Враження від смаку „служують для вислову приємного й неприємного чуття взагалі” [15, с. 80], що впливає на загальну семантику твору. Своєрідне „нанизування” емоційно споріднених поетичних компонентів формує спільну сему, що активізується залежно від сюжетної лінії й зазвичай стає основною: *Ти дарував мені вві сні / Колючу гілку лісового глоду, / Блискучого, як очі в непогоду. / Рясного терену приніс в долонях – / Та терпкість засудомила у скронях* [4, с. 97]. Ботанічні номени *гілка глоду* та *терен*, поєднуючись відповідно з атрибутивними формами *колюча*, *рясний*, входять до поетичного мотиву сну.

Сон (сновидіння) – своєрідний стан організму людини, наближений до істини. Сон – це небувала комбінація колишніх вражень, що створюють як світлі, веселі [2, с. 51], так і темні, сумні, гнітючі тексти. Саме до розряду останніх зараховуємо аналізований контекст. Ми маємо справу з різновидом тексту, який позбавлений оцінки світу, думок про дійсність і презентує саму дійсність, поміщену в інший простір, з іншою системою цінностей. Смысловий акцент атрибутивних конструкцій *рясний терен і колюча гілка глodu* виявляється через негативний оцінний зміст і вказує на розлуку, нещасне кохання.

Найуживаніший атрибут лексеми *терен – колючий*, що вказує на наявність у реалії колючок. Цей атрибут поєднується і з лексемою *терня*. За традиційною системою символів, *терня* – емблема, вінець безгосподарності. Цю назву згадано в Біблії, але важко визначити, яку саме рослину позначено терміном *терня*. Безсумнівно, це бур'яни, що символізують вінець безгосподарності й запустіння. Досліджено, що в Книзі приповістей Соломонових для характеристики поля ледачої людини використано вислів „Усе воно позаростало терням” [12, с. 18].

У поетичному тексті лексема *терня* є негативно маркованою. Функціонуючи в структурі тексту паралельно з іншими ботанічними одиницями, аналізований символ зберігає постійні семи ‘туга’, ‘жалоба’: *Тане історії сніг забуття на зімкнутих / Зіницях, – / То ж на опальних, на тих безіменних могилах / Замрїть! / Там не ростуть ні барвінок, ні дивні троянди / Пахучі. – / Мальвами чорними, терням колючим земля / Зароста* [3, с. 23].

Негативний вплив на реципієнта досягається наявністю заперечних часток *не, ні*, які стосуються первинно позитивно маркованих лексем. На семантичну структуру тексту впливає й атрибут *чорний*, що наскрізно пройнятий негативним емотивом і суттєво впливає на перерозподіл сем.

Символ-дендрономен *терен* і лексично споріднені компоненти *вінок з терену, терновий куц, терня* презентують центральні семи ‘сум’, ‘туга’, ‘утрата’. Семантика аналізованих елементів спрямована в бік абстрактного,

ідеального. Це зумовлено втратою безпосереднього зв'язку з будь-якою реалією символічного значення й відсутністю антропоморфізму в поетичному тексті.

Отже, формування семантичного значення традиційного символу *терен* в українській поетичній мові є явищем динамічним. Контекстуальне оточення безпосередньо впливає на рівень символізації та сприяє розширенню спектра семантичних компонентів.

Література:

1. Балдинюк В. Крамничка вживаних речей : вірші / В. Балдинюк. – К. : Смолоскип, 1999. – 68 с.
2. Беянин В. П. Психолінгвістическіе аспекты художественного текста / В. П. Беянин. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 128 с.
3. Лук'янчук Р. Ф. Тіні на зорі (100 поезій) / Р. Ф. Лук'янчук. – Северодонецьк : Вид. дім „Надія України”, 1996. – 119 с.
4. Михайлюк П. Щось сталося : зб. віршів / П. Михайлюк ; упоряд. і авт. післямови Л. Коломієць. – К. : Смолоскип, 1995. – 125 с.
5. Неждана Неда. Котивишня : зб. віршів / Н. Неждана ; авт. передм. Б. Жолдак. – К. : Смолоскип, 1996. – 108 с.
6. Низовий І. Д. Свіча на вітрі : лірика / І. Д. Низовий. – Луганськ : Світлиця, 1996. – 48 с.
7. Потєбня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / А. А. Потєбня. – Варшава : Тип. Земкевича и Ноаковского, 1883. – Т. 1. – 1883. – 182 с.
8. Путилов Б. Н. Вариативность в фольклоре как творческий процесс / Б. Н. Путилов // Историко-этнографические исследования по фольклору. – М. : Вост. лит., 1994. – С. 180 – 197.
9. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3 – 13.
10. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т., 1996. – 190 с.

11. Світличний І. На березі вічності : поезії / І. Світличний ; ред.-упоряд. Л. П. Стрельник. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1994. – 80 с.

12. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К : Ред. часоп. „Народознавство”, 1997. – 156 с.

13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

14. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 170 с.

15. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 31. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 54 – 119.